
РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.118>

ЗАХИСТ УКРАЇНИ ВІД ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ТА БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ЯК ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Андрусяк Г.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права і процесу

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Андрусяк Г.М. Захист України від збройної агресії та бойовий імунітет як обставини, що виключають протиправність діяння за проектом Кримінального кодексу України.

У статті проаналізовано фактичні склади таких обставин, що виключають кримінальну протиправність/протиправність діяння, передбачених у чинному Кримінальному кодексу України (виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – ст. 43-1) та в проекті Кримінального кодексу України (захист України від збройної агресії – ст. 2.9.3 і бойовий імунітет – ст. 2.9.11). На підставі аналізу наукової літератури виокремлено основні підходи науковців до формулювання обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, передбаченої ст. 43-1 Кримінального кодексу України та прослідковано шляхи їх усунення у тексті двох кореспондуючих обставин у статтях 2.9.3 та 2.9.11 проекту Кримінального кодексу України.

Зроблено висновок, що фактичний склад цих двох обставин, попри те, що вони мають однакову правову природу, оскільки впливають з обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, мають відмінний фактичний склад, є відмінними. Зокрема ці обставини істотно відрізняються як за первинними та вторинними фактами, так і за умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт. Констатовано, що такий підхід не можна вважати виправданим. Висновується, що цінність розуміння правової суті обставин, що виключають протиправність діяння, крізь призму їх фактичного складу якраз і полягає в тому, щоб розробити типову модель таких обставин, яка б включала однаковий за кількістю набір фактів та умов їх супроводжують з варіативною складовою окремих з них. При цьому варіативність

може мати місце стосовно умов, які супроводжують вторинний (основний) факт. Що стосується самих фактів – первинного (неосновного) та вторинного (основного), то їх зміст повинен бути однаковим як для захисту України від збройної агресії (ст. 2.9.3 проекту Кримінального кодексу України), так і для бойового імунітету (ст. 2.9.11 проекту Кримінального кодексу України).

Ключові слова: обставина, що виключає протиправність діяння; захист України від збройної агресії; бойовий імунітет; збройний конфлікт; військовослужбовець; кримінальна відповідальність; виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; фактичний склад; воєнний стан; проект Кримінального кодексу України.

Andrusiak H.M. Defence of Ukraine against armed aggression and combat immunity as circumstances excluding the unlawfulness of an act under the draft Criminal Code of Ukraine.

The article analyses the actual composition of the circumstances which exclude criminal unlawfulness/illegality of an act provided for in the current Criminal Code of Ukraine (performance of the duty to protect the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine - Article 43-1) and in the draft Criminal Code of Ukraine (protection of Ukraine from armed aggression - Article 2.9.3 and combat immunity – Article 2.9.11). Based on the analysis of scientific literature, the author identifies the main approaches of scholars to the formulation of the circumstance excluding criminal unlawfulness of an act under Article 43-1 of the Criminal Code of Ukraine and traces the ways to eliminate them in the text of two relevant circumstances in Articles 2.9.3 and 2.9.11 of the draft Criminal Code of Ukraine.

It is concluded that the factual composition of these two circumstances, despite the fact that they have the same legal nature, since they arise from the duty to defend the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine, have a different factual composition. In particular, these circumstances differ significantly both in terms of primary and secondary facts and in terms of the conditions accompanying the secondary (main) fact. It is stated that this approach cannot be considered justified. It is concluded that the value of understanding the legal essence of circumstances excluding the unlawfulness of an act through the prism of their factual composition is precisely to develop a typical model of such circumstances which would include the same number of facts and conditions accompanying them with a variable component of some of them. In this case, variability may occur in relation to the conditions accompanying the secondary (primary) fact. As for the facts themselves – primary (non-basic) and secondary (basic) – their content should be the same for both the defence of Ukraine against armed aggression (Article 2.9.3 of the draft Criminal Code of Ukraine) and combat immunity (Article 2.9.11 of the draft Criminal Code of Ukraine).

Key words: circumstance excluding the unlawfulness of an act; defense of Ukraine against armed aggression; combat immunity; armed conflict; serviceman; criminal liability; performance of duty to defend the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine; actual composition; martial law; draft Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Нормотворча діяльність у галузі права після введення в Україні воєнного стану переважно спрямована на створення норм для забезпечення максимальної кримінально-правової охорони життя та здоров'я людей, основ національної безпеки України, інших соціальних цінностей, які у першу чергу піддаються негативному впливу під час воєнного стану. З перших днів повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України громадяни нашої держави стали пліч-о-пліч у борні з ворогом. В багатьох випадках з метою захисту України в умовах збройної агресії держави-терориста поставало питання про кримінально-правову оцінку дій тих громадян нашої держави, які в процесі такого захисту спричиняли шкоду іншим соціальним цінностям. У зв'язку з цим, Кримінальний кодекс України (далі – КК) було доповнено новою обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння – виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1) [1]. У проекті КК елементи

вказаної обставини передбачені в ст. 2.9.3 «Захист України від збройної агресії» та в ст. 2.9.11 «Бойовий імунітет» [2]. Відповідно важливого значення набуває вивчення не лише чинної норми, вміщеної у ст. 43-1 КК, а й проєктованої статті про вказану вище обставину, що виключає протиправність діяння.

Мета дослідження полягає у виявленні основних тенденцій динаміки нормотворчої діяльності в галузі кримінального права у воєнний час.

Стан опрацювання проблематики. У теорії кримінального права кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння надавалася такими науковцями, як М.О. Акімов, І.А. Вертильська, А.А. Вознюк, В.І. Касинюк, О.О. Кваша, В.В. Кузнецов, Р.О. Мовчан, В.І. Осадчий, Н.П. Костюк, Д.С. Птащенко, М.В. Сийплові, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк, О.М. Шармар. Дослідження цієї обставини здійснювалося і в наших працях [3; 4].

Виклад основного матеріалу. Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України Ю.В. Баулін відносить до «нових видів правомірних діянь, якими заподіюється шкода правоохоронюванним інтересам, але які не визнаються кримінальними правопорушеннями». На думку цього науковця, ст. 43-1 КК «містить суперечні положення, зокрема, у частині 2 цієї статті передбачений не обов'язок, а право на захист зазначених цінностей, а у частині 4 без необхідності, з копіюванням положень про перевищення меж необхідної оборони і виправданого ризику (ст. ст. 36 та 42 КК), встановлюється обмеження у захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» [5, с. 18].

Інші науковці, на кшталт Ю.В. Бауліна, критично ставляться до формулювання обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння в чинному КК, та намагаються відшукати в ньому недоліки. Критичні зауваження до формулювання ст. 43-1 КК можна звести до наступного.

1. Суперечність між вказівкою на обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, вказаний як узагальнююче найменування цієї обставини та на право кожної особи на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що ускладнює встановлення кола тих осіб, які можуть бути суб'єктами вказаних правомірних дій [3, с. 76; 6, с. 4–6; 7, с. 28].

2. Передбачення в підставі обставини вказівку на конкретну країну країну-агресора (РФ або інша країна), а також зазначення на засто-

сування цією країною збройної агресії [3, с. 76; 4, с. 102; 6, с. 6–8; 8, с. 322–323]. Ю.А. Пономаренко вважає такою підставою агресію будь-якої іноземної держави проти України [6, с. 9].

3. Частково помилкове визначення об'єкта правомірного спричинення шкоди у ст. 43-1 КК, в якій не конкретизовано, зокрема, «власника» правоохоронюваним інтересам, якому може спричинитися шкода [6, с. 12–13].

4. Закріплення можливість відсічі збройній агресії та стримування її шляхом бездіяльності. «Безумовно, це не так – у бездіяльності ні відсіч агресії, ні стримування її, полягати не можуть» [6, с. 13; 8, с. 322].

5. Співність вказівки на те, що дія особи з захисту України не повинна підпадати під ознаки порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 43-1 КК). На думку Ю.А. Пономаренка, вимоги щодо законів і звичаїв війни міжнародними Конвенціями встановлюються виключно для комбатантів. «Підвищені вимоги щодо правил ведення війни можуть стосуватися лише спеціальних суб'єктів (комбатантів) і не можуть поширюватися на осіб, що не володіють цим статусом» [6, с. 13].

6. Недоречність зазначення на межі спричинення шкоди в ч. 4 ст. 43-1 КК. Як вказувалося вище, Ю.В. Баулін вважає, що в цій частині має місце без необхідності копіювання положень про перевищення меж необхідної оборони і виправданого ризику (ст.ст. 36 та 42 КК України) [5, с. 18]. Більш категоричним у своїх судженнях є Ю.А. Пономаренко. Він пише, що «ч. 4 ст. 43-1 КК побудована на колись відомому лозунгу «бий, але не до смерті» і становить собою конгломерат слів і словосполучень, насмиканих з інших статей розділу VIII Загальної частини КК, еkleктично поєднаних у текст, що не лише теоретично нечитабельний, але й практично не може бути застосований без порушення прав людини» [6, с. 18–19].

7. Неправильно визначене нормативне місце ст. 43-1 КК, яка б з урахуванням вимог нормотворчої техніки мала б розміщуватися після норми про необхідну оборону (ст. 36-1 КК) [4, с. 101].

Таким чином, як убачається з викладеного, норма про таку обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння, як виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1 КК) далека від досконалості. Проте її наявність є надзвичайно позитивним явищем, спрямованим на вдосконалення механізмів адекватного реагування держави на факти заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з урахуванням того, що особа, яка фактично захищала свою

Батьківщину від агресії будь-якої держави, діяла правомірно, в межах закону.

У проєкті КК, як зазначалося вище, здійснюється диференціація правомірності спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам залежно від суб'єкта. Так, у ст. 2.9.3 містяться ознаки такої обставини, як захист України від збройної агресії, а в ст. 2.9.11 – ознаки бойового імунітету.

У ст. 2.9.3 проєкту КК передбачено, що кожна особа має право на захист України від збройної агресії будь-якими доступними їй засобами (ч. 1). Підставою спричинення шкоди є збройна агресія проти України (ч. 2). Правомірним визнається спричинення шкоди державі-агресору, її збройному формуванню, комбатанту або найманцю, представнику окупаційної адміністрації або іррегулярного незаконного збройного формування, створеного державою-агресором (ч. 3). Захист України від збройної агресії не може здійснюватися шляхом вчинення злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину (ч. 4). Що стосується бойового імунітету (ст. 2.9.11), то правомірним є спричинення шкоди внаслідок діяння військовослужбовця, який на підставі отриманої інформації прийняв рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснив таку операцію (бойові дії), необхідну для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту: 1) в умовах воєнного стану, збройної агресії, ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, 2) при плануванні, санкціонуванні або здійсненні воєнної операції (бойових дій), та 3) відповідно до своїх повноважень (ч. 1). Бойовий імунітет не застосовується у разі вчинення злочину проти людяності, злочину геноциду чи воєнного злочину (ч. 2) [2].

Тобто, як вбачається з викладених проєктованих норм, у проєкті КК має місце певне видозмінення фактів, які є складовими фактичного складу відповідних обставин, що виключають протиправність діяння, порівняно з фактичним складом обставини, передбаченої ст. 43-1 КК.

Проаналізувавши формулювання ст. 43-1 КК, доходимо висновку, що у ній міститься такий фактичний склад виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння особи: *первинні (неосновні) юридичні факти* – збройна агресія РФ або іншої країни та введення в Україну воєнного стану або початок збройного конфлікту; *вторинний (основний) юридичний факт* – дія або бездіяльність особи, що спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам у вигляді шкоди життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, пошкодження чи знищення її майна, а також шкоди правоохоронюваним

інтересам (загалом). Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт названо такі: 1) спрямованість діянн на відсіч та стримування збройної агресії рф або агресії іншої країни; 2) відсутність ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) відповідність небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування; 4) необхідність для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації; 5) відсутність створення загрози для життя інших людей або загрози екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

Обставина, що виключає протиправність діянн згідно зі ст. 2.9.3 проєкту КК має інший фактичний склад. Так, первинним (неосновним) фактом у цьому разі є збройна агресія проти України, а вторинним (основним) – спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам будь-якими доступними засобами. Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт названо такі: 1) об'єкт спричинення шкоди – держава-агресор, її збройні формування, комбатант або найманець, представник окупаційної адміністрації або іррегулярного незаконного збройного формування, створеного державою-агресором; 2) відсутність у вчиненому ознак злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину; 3) суб'єкт спричинення шкоди – кожна цивільна особа (такий висновок можна зробити, виходячи з кореспондуючої ознаки бойового імунітету – ст. 2.9.11 проєкту КК).

Склад такої обставини, що виключає протиправність діянн, як бойовий імунітет (ст. 2.9.11), є дещо іншим, аніж склад такої обставини, що виключає протиправність діянн, як захист України від збройної агресії. Первинний (неосновний) факт у вказаній статті чітко не зазначений. Судячи з формулювання ст. 2.9.11 проєкту КК, таким фактом є збройна агресія проти України або збройний конфлікт. Вторинним (основним) фактом, що включається законодавцем у фактичний склад бойового імунітету як обставини, що виключає протиправність діянн, є діянн військовослужбовця (прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту), що спричинило будь-яку шкоду, яка не обмежена розробниками проєкту КК ні за формою, ні за змістом. Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт названо такі: 1) передумова виникнення вторинної обставини – отримання військовослужбовцем відповідної інформації; 2)

умови, в яких відбувається спричинення шкоди – воєнний стан, збройна агресія, ліквідація (нейтралізація) збройного конфлікту; 3) обставинки спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам – при плануванні, санкціонуванні або здійсненні воєнної операції (бойових дій); 4) суб'єкт спричинення шкоди – спеціальний (ним є військовослужбовець), який діє відповідно до своїх повноважень; 5) відсутність у вчиненому ознак злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину; Бойовий імунітет не застосовується у разі вчинення злочину проти людяності.

Таким чином, фактичний склад двох обставин, що виключають протиправність діянн, передбачених у ст. 2.9.3 (захист України від збройної агресії) та 2.9.11 (бойовий імунітет) проєкту КК, попри те, що мають однакову правову природу, оскільки впливають з обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, мають відмінний фактичний склад. Зокрема істотно відрізняються як за первинними та вторинними фактами, так і за умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт. Такий підхід не можна вважати виправданим. На нашу думку, цінність розуміння правової суті обставин, що виключають протиправність діянн, крізь призму їх фактичного складу якраз і полягає в тому, щоб розробити типову модель таких обставин, яка б включала однаковий за кількістю набір фактів та умов їх супроводжують з варіативною складовою окремих з них. При цьому варіативність, на наш погляд, може мати місце стосовно умов, які супроводжують вторинний (основний) факт. Що стосується самих фактів – первинного (неосновного) та вторинного (основного), то їх зміст повинен бути однаковим як для захисту України від збройної агресії (ст. 2.9.3 проєкту КК), так і для бойового імунітету (ст. 2.9.11 проєкту КК).

Детальне дослідження фактичного складу вказаних обставин, що виключають протиправність діянн, потребує самостійного аналізу. В цій публікації зупинимося лише на загальних зауваженнях до змісту запропонованих розробниками проєкту КК обставин.

Як зазначалося вище, первинні (неосновні) та вторинні (основні) факти у вказаних обставинах повинні збігатися (бути тотожними). Адже ці обставини мають однакову правову природу. Тому й особа, яка виконує свій обов'язок, передбачений Конституцією України, який полягає в захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, незалежно від того, є вона військовослужбовцем чи цивільною особою, може реалізувати цей обов'язок за наявності однакових фактичних обставин. Наразі ж у проєкті КК такі обставини різні.

Первинними фактами названо збройну агресію проти України (ст. 2.9.3) та збройну агресію проти України або збройний конфлікт (ст. 2.9.11). А вторинним – спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам будь-якими доступними засобами (ст. 2.9.3) та діяння військовослужбовця (прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту), що спричинило будь-яку шкоду, яка не обмежена ні за формою, ні за змістом (ст. 2.9.11). Незрозумілим при цьому вбачається розмежування для бойового імунітету розробниками проекту КК між збройною агресією та збройним конфліктом, що вимагає детального змістовного з'ясування. Однак навіть зараз вбачається, що таке розрізнення є недоцільним. Окрім того, у ст. 2.9.11 проекту КК первинний факт чітко не виписаний, на відміну від такого ж факту у ст. 2.9.3. У цій статті первинний (неосновний) факт обставини артикульований у ч. 2 цієї статті.

Надто складно виписано вторинний (основний) факт у ст. 2.9.11 проекту КК. На відміну від ст. 2.9.3 проекту КК, де чітко зазначено спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам, у ст. 2.9.11 йдеться про саме діяння військовослужбовця, а саме про прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту.

По-перше, чи може прийняття вказаного рішення військовослужбовцем саме по собі спричинити шкоду правоохоронюваним інтересам, без подальшої поведінки як самого військовослужбовця, який прийняв відповідне рішення та/або без поведінки інших військовослужбовців, які безпосередньо реалізують таке рішення, тобто здійснюють таку операцію (бойові дії)? Вважаємо, що ні. Під бойовий імунітет у розумінні кримінального законодавства повинна підпадати протиправна поведінка особи, яка безпосередньо спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам. Що стосується військовослужбовця, який прийняв рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій), яке реалізували інші військовослужбовці, то його поведінка повинна оцінюватися крізь призму фактичного складу іншої обставини – виконання наказу або розпорядження.

По-друге, незрозумілим залишається формулювання, вжите розробниками проекту КК, про відсіч збройної агресії проти України, з одного боку, та про ліквідацію (нейтралізацію) збройного конфлікту, з іншого боку. Який зміст слід

вкладати в такі терміни, як «відсіч», «ліквідація» та «нейтралізація»? Чому розробники проекту КК уточнили термін «ліквідація», вживши в дужках термін «нейтралізація»?

Досить невдало у проекті КК передбачено передумову виникнення вторинної обставини бойового імунітету – отримання військовослужбовцем відповідної інформації. Невизначеним залишилося за такого формулювання, на підставі якої саме інформації військовослужбовець повинен прийняти рішення, виписане у ст. 2.9.11? Це повинна бути інформація з «компетентного» джерела чи будь-яка загальнодоступна інформація? Вочевидь при описанні цієї передумови розробники проекту КК допустилися помилки. Адже для оцінки дій військовослужбовця як правомірних має значення не отримана ним інформація, а сам юридичний факт початку збройної агресії проти України або збройного конфлікту. Інформація ж може мати фальсифікований зміст. Тому включати таку передумову у фактичний склад бойового імунітету не вбачається доцільним.

Висновки. Отже, з викладеного вище аналізу фактичного складу таких обставин, що виключають кримінальну протиправність/протиправність діяння, передбачених у чинному КК (виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – ст. 43-1) та в проекті КК (захист України від збройної агресії – ст. 2.9.3 і бойовий імунітет – ст. 2.9.11) доходимо висновку, що у проекті КК усунуто певні неточності в описанні відповідних обставин. Водночас розробники проекту КК допустилися інших помилок, що можуть стати на заваді адекватному розумінню та застосуванню відповідних положень у разі прийняття відповідного проекту КК в остаточній редакції. Тому робота над формулюванням обставин, передбачених статтями 2.9.3 та 2.9.11 проекту КК повинна ще тривати, під час якої доцільно врахувати зауваження науковців, практиків, інших зацікавлених осіб, зокрема й наші ідеї, викладені в цій публікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2124-IX. URL: <http://surl.li/restu> (дата звернення: 02.11.2024).
2. Проект Кримінального кодексу України (текст станом на 25.02.2024). URL: <http://surl.li/rwhxx> (дата звернення: 02.11.2024).

3. Кваша О.О., Андрусак Г.М. Дії, спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації, у контексті природного права на необхідну оборону. *Альманах права*. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022. С. 73–79.
4. Андрусак Г.М. Щодо проблем новели статті 43-1 КК України (Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України). Необхідна оборона. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 1 (20). С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-1/13> (дата звернення: 02.11.2024).
5. Баулін Ю.В. Відповіді проєкту КК на кримінально-правові виклики воєнного стану в Україні. Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: мат-ли Круглого столу (м. Львів, 23 верес. 2022 р.) / упор. І.В. Гловюк, Н.Р. Лашук, В.В. Навроцька, І.Р. Серкевич, Н.І. Устрицька. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 17–20.
6. Пономаренко Ю.А. Новелізація положень КК щодо обставин, які виключають кримінальне правопорушення, в умовах воєнного стану. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 1–23.
7. Шармар О.М. Виконання обов'язку щодо захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 24–35.
8. Кузнецов В.В., Сийпловіч М.В. Кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2022. № 4. С. 320–325. URL: <http://surl.li/rwlkj>. (дата звернення: 02.11.2024).